

BEATA TROJANOWSKA
WSP w Bydgoszczy

UTOPIA I ANTYUTOPIA W OPOWIADANIU WŁODZIMIERZA ODOJEWSKIEGO *MIASTO BEZ NAZWY*

Literatura w poszukiwaniu odpowiedzi na odwieczne pytanie ludzkości o sposób osiągnięcia ziemskiego szczęścia tworzyła wiele wizji społeczeństw, w których nie było miejsca na zło i niesprawiedliwość społeczną. Ten jej rodzaj określamy mianem utopii. Powstała też i inna twórczość, stojąca w opozycji wobec pierwszej, obnażająca i demaskująca absurdalność prezentowanych społeczeństw, ustrojów czy idealnego porządku świata. Nazywamy ją antyutopią. Zarówno literatura utopijna, jak i antyutopijna wymaga od twórcy specyficznego wizjonerstwa, umiejętności przewidywania wydarzeń, które nigdy nie zaistniały, prezentacji nieziszczalnych marzeń w sposób tak logiczny i przekonujący, by w oczach czytelnika stały się one rzeczywistością /w wypadku utopii/ bądź absurdem, czystą fantazją /w wypadku antyutopii/. Bywa też czasami odwrotnie. Niejedną powieść antyutopijną może uznać czytelnik za realną i rzeczywistą, zaś prezentowaną utopię ma prawo potraktować jako oderwane od życia wizjonerstwo. Wynika stąd, iż utopijne i antyutopijne wizje rozpatrywane właśnie w kategoriach rzeczywistości i irracjonalności świata przedstawionego nie podlegają ścisłym, rygorystycznym podziałom i winny być omawiane w sposób indywidualny w poszczególnych literackich prezentacjach poświęconych tej problematyce.

Do pisarzy tworzących między innymi takie właśnie utwory o charakterze wizjonerskim winniśmy z pewnością zaliczyć rosyjskiego pisarza doby romantyzmu Włodzimierza Odojewskiego /1803-1869/. Jego zainteresowania były bardzo rozległe. Oprócz literatury zajmował się on filozofią, matematyką, naukami przyrodniczymi, publicystyką. Przez współczesnych znany był także jako krytyk muzyczny, a nawet kompozytor. Utwory Odojewskiego o charakterze poetycko-wi-

zyjnym to powieść *Rok 4338* oraz opowiadanie *Miasto bez nazwy*. Opowiadanie to zostało opublikowane w roku 1844 w cyklu *Noce rosyjskie*. Paweł Sakulin - rosyjski historyk literatury - tak określił ten zbiór: "Utwór unikalny ze względu na zawartą myśl, charakter kompozycji, gatunek. Jest to jednocześnie i powieść i tragedia i traktat filozoficzny i książka dydaktyczna"¹. *Noce rosyjskie* przedstawiają syntezę poglądów pisarza na życie, są próbą prezentacji wyznawanych idei filozoficznych w nowej, oryginalnej formie /kluczową rolę odgrywają rozmawiający i filozofujący bohaterowie: Faust i jego przyjaciele/. Na cykl ten składają się utwory pisane w różnym czasie, głównie jednak w latach trzydziestych ubiegłego stulecia. Autor podzielił je na dziewięć części i określił mianem "nocy rosyjskich". Noc bowiem dla romantyka "to czas i warunek poznania, czas duchowej jasności i uwolnienia myśli."² Sygnalizowany cykl wraz z zawartym w nim opowiadaniem *Miasto bez nazwy* ściśle wiąże się z ówczesnymi realiami i realizowany jest zgodnie z romantyczną wizją filozoficzną twórcy, którą Andrzej Walicki - badacz rosyjskiej historii intelektualnej XIX wieku - charakteryzuje w sposób następujący: "Ewolucja światopoglądu Odojewskiego przebiegała w tym kierunku co ewolucja poglądów Schellinga - w kierunku teozofii i religijnej filozofii historii"³. Należy podkreślić, iż fascynacja myślą Schellinga w wypadku autora *Nocy Rosyjskich* nie była zjawiskiem jednostkowym i niewytłumaczalnym. W ówczesnym czasie część inteligencji rosyjskiej entuzjastycznie przyjął idealistyczną filozofię niemiecką. Potwierdza to sam Odojewski, pisząc w wyżej wymienionym cyklu: "Nie potraficie sobie wyobrazić czego w swoim czasie dokonała filozofia Schellinga. Jakim ona była bodźcem dla ludzi, którzy zasnęli w takt monotonnych rapsodii Locka. Na początku wieku XIX Schelling był dla nas tym, czym Krzysztof Kolumb dla XV wieku. Odkrył on przed człowiekiem nieznaną część jego świata, o którego istnieniu wspominały tylko jakieś baśniowe podania - była nią dusza ludzka"⁴. Dlatego też u Odojewskiego krytyka utopii jest realizowana w duchu romantycznym, a ściślej biorąc - schellingiańskim.

Tych kilka uwag na temat cyklu *Nocy rosyjskich* potwierdza łączność księcia Odojewskiego z epoką romantyzmu, w której żył i tworzył. Byśmy jednak mogli właściwie scharakteryzować interesującą nas twórczość rosyjskiego myśliciela, nie wystarczy odwołać się do czasów mu współczesnych. Winniśmy zaprezentować także utopię i antyutopię u Odojewskiego w kontekście tradycji literatury o tej tematyce zarówno obcej, jak i rosyjskiej, uwzględniając przy tym rozwój nowożytnej europejskiej i rosyjskiej myśli społeczno-filozoficznej. Zaakcentujemy również typowo romantyczne cechy w rosyjskiej realizacji omawianej problematyki.

Zgodnie z wyżej sformułowanymi założeniami odwołajmy się najpierw do tradycji formowania się literackiej utopii, a mianowicie do starożytności. Wtedy

to bowiem powstało wiele traktatów polityczno-filozoficznych rozwijających projekty idealnych ustrojów społecznych i organizacji państwowych. W szczególności na uwagę wśród nich zasługują *Rzeczpospolita* Platona, *Cyropedia* Ksenofanta pisma o państwie Arystotelesa. *Utopijne wizje starożytnych były aktualne w dobie Odrodzenia, kiedy to wykroczyły poza sferę publicystyki. W literaturze stały się także "receptą" na wymaginowane szczęście. Po raz pierwszy określenia "utopia" użył szesnastowieczny humanista i mąż stanu Tomasz More w utworze popularnie zwanym Utopią, opublikowanym w roku 1551. Przypomnijmy, że w rozumieniu More'a utopię stanowi: "...kraj bez nędzy i wyzysku, bez kłamstwa i przemocy, ciemnoty i nietolerancji, bez zawiści i złości, bez próżniactwa"⁵. To pierwotne znaczenie utopii nakreślone przez angielskiego pisarza dało początek literaturze utopijnej. Przy czym samo pojęcie utopii uległo swoistej metamorfozie, o czym wspomina polski socjolog Jerzy Szacki w *Spotkaniach z utopią*: "Utopia bowiem rychło przestała być nazwą tylko opisywanej przez Morusa wyspy czy też owej *Książeczki zaiste złotej*... Stała się nazwą gatunku. Gatunku literackiego i stylu myślenia"⁶. Szesnastowieczna koncepcja utopii More'a znalazła swe odzwierciedlenie w literaturze wieku następnego. Najbardziej reprezentatywne utwory siedemnastowieczne o tym charakterze to romans filozoficzno-utopijny Franciszka Fenelona *Przygoda Telemaka* /1699/, *Nowa Atlantyda* /1627/ Franciszka Bacona czy *Państwo słońca* Tomasza Campanelliego /utwór napisany w 1602, a ogłoszony w roku 1624/. Utopia w wieku XVIII często przybierała charakter polemiczny, traciła formę czystego utopijno-dydaktycznego traktatu, zbliżając się do fantasmagorii, sielanki, żywotu. Te nowe cechy utopii pojawiły się w takich utworach jak: *Basiliada* /1733/ Morelly'ego, *Rok 2440* /1770/ Louisa Merciera czy też bliższej naszej tradycji drugiej części *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadków* /1776/ Ignacego Krasickiego. Motywy utopijne zauważalne są także w dziełach romantyków angielskich i francuskich /George'a Byrona, Wiktora Hugo, George Sand/⁷. Utopia jako gatunek literacki znalazła też wielu zwolenników w wiekach późniejszych⁸.*

Nie była ona też obca rosyjskiej tradycji literackiej zasygnalizowanych uprzednio epok. Jak pisze Ryszard Łużny w artykule *Idee utopizmu społecznego w dawnej literaturze rosyjskiej*, na ten dorobek literacki "nie miały wpływu idee przekazane przez dziedzictwo antyku /np. poglądy Arystotelesa lub Zenona czy Platonowa *Republika*/, zresztą nawet nowożytne koncepcje utopijne: renesansowe, barokowe i oświeceniowe poznać mogli Rosjanie ze znacznym opóźnieniem"⁹. Potwierdza on wyżej sformułowany sąd licznymi przykładami. Wspomina między innymi, iż *Utopię* More'a przetłumaczono na język rosyjski dopiero w roku 1789. Wynika stąd, że źródła rosyjskiej tradycji utopijnej są różne od zachodnich. "Pier-

wsze z owych źródeł to oczywiście świecka i religijna literatura bizantyjska, tłumaczona z greckiego już od wieku XI, a zwłaszcza *Pismo święte*, z jego księgami prorockimi i apokaliptycznymi i apokryfy, oraz dzieła bizantyjskich erudytów - kroniki, opisy podróży...¹⁰. Takie legendy o rajskich krainach na Wschodzie i wyobrażenia utopistyczne zawiera choćby *List arcybiskupa Wasyla do władcy twerskiego Fiodora* /1492/. Drugie źródło rosyjskiej utopii to ustna twórczość ludowa, a zwłaszcza podania, niektóre pieśni, byliny, bajki i legendy. "Folklor rosyjski wytworzył w ciągu XVIII-XIX wieku około dwunastu zachowanych wątków legendarno-utopijnych rozwijających motyw "dalekiej ziemi", który jest oryginalnym odpowiednikiem nurtu wyspy czy krainy wiecznej szczęśliwości, określanej terminami takimi jak: Atlantyda¹², Weneta, Ultima Thule czy Ofir. Tej ostatniej nazwy na określenie własnej literackiej wizji krainy szczęśliwości użył w wieku XVIII książę Michał Szczerbatow. Był on ideologiem skrajnie prawicowego skrzydła opozycji szlacheckiej i absolutystycznej Rosji, historykiem i pisarzem. Jego odpowiedzią na brak stworzenia mu odpowiednich warunków do realizacji swoich planów politycznych w imperium carskim była właśnie powieść utopijna - *Podróż do Ziemi Ofirskiej*, napisana w 1786 roku, a wydana dopiero w końcu wieku XIX. Utwór ten, co podkreśla R. Łużny¹³, nie stanowi dyskursu filozoficznego czy traktatu naukowego, lecz całościowy obraz artystyczny. "*Podróż do Ziemi Ofirskiej* to w literaturze rosyjskiej sprzed wieku XIX pierwsza w tym piśmiennictwie całościowa utopijna wizja społeczna, pierwsza także i na długo rosyjska powieść filozoficzna"¹⁴, mająca wyraźne związki z rzeczywistością oświeceniowej Rosji. Zaś w dobie romantyzmu obok *Roku 4338* pojawia się inna utopijna powieść - *Rok 3448* Aleksandra Weltmana, prezentująca wizję przyszłości w kontekście marzeń sennych i "wiedzy tajemnej"¹⁵.

Każda utopia oświeceniowa czy też romantyczna jako gatunek literacki rządzi się własnymi prawami. Ujawnia się przy tym zamiłowanie jej twórców do naoczności, swoisty dydaktyzm, dążność do przedstawiania świata doskonałego, kompletnego i jednoznacznego - dalekiego od obiektywizmu, opartego na fantazji i marzeniach o idealnym ustroju. Wszelkie działania społeczeństwa, a w tym pojedynczego człowieka, mają charakter zrytualizowany, powoduje to schematyzm i monotonię w sygnalizowanych utworach utopijnych. Te właśnie krytyczne uwagi pod adresem utopii, zdaniem J. Szackiego, były formułowane już od czasów prezentacji wizji republiki platońskiej. Jednak "najbardziej gwałtowną krytykę utopizmu przyniósł okres Wielkiej Rewolucji Francuskiej i następujący po nim okres reakcji"¹⁶. Owa opozycja utopijna przybrała charakter satyr antyutopijnych i ograniczała się jedynie do krytyki reakcyjnego świata utopii, jak choćby w alegorycznej satyrze Bernarda Mandewilla *Bajka o pszczołach* /1714/, w III i IV

księżce *Podróży Guliwera* Johna Swifta czy *Rasselas* /1759/ Samuela Johnsona. Nie stanowiła ona jednak samodzielnego gatunku literackiego w interesującym nas aspekcie. Dopiero wiek XIX i XX tworzy prawdziwą antyutopię zarówno w literaturze obcej, jak i rosyjskiej.¹⁷

Szczególnie w tej ostatniej odnajdujemy wiele utworów o charakterze antyutopijnym. Krytyki utopii wiele lat po Odojewskim podejmuje się Fiodor Dostojewski w *Notatkach z podziemia* /1864/. Naigrawa się on z utopijnej wizji Kryształowego Pałacu zawartej w utworze Mikołaja Czernyszewskiego *Co robić?*, kwestionując tym samym społeczną wartość utopijnych rewolucyjno-demokratycznych projektów. Posługuje się przy tym argumentami typowymi dla antyutopistów. To jego bohater z *Notatek z podziemia* stwierdza między innymi: "Wymyślone i narzucone człowiekowi szczęście będzie dla niego nieznośne, zbuntuje się przeciwko niemu z samego choćby upodobania do buntu", a przy tym "zapraśnie jakiegoś najgubniejszego dla siebie nonsensu, jakiejś najbardziej nieekonomicznej niedorzeczności"¹⁸. Pisarz rosyjski podkreśla tym samym specyficzną zależność istnienia utopii i antyutopii jako dwóch przeciwstawnych sposobów myślenia. Człowiek w utopizmie, zgodnie z wyobrażeniami autora *Biesów*, całkowicie traci swój indywidualizm, wyzbywa się własnej fantazji na rzecz wspólnego ideału społecznego, którego przecież nie ma i być nie może. A przy tym pozbawiony jest prawa do wolności - podstawowego prawa człowieka. W krytyce utopizmu stanowi ono problem wyjątkowej wagi. Dostojewski w *Braciach Karamazow* dogłębnie porusza ów problem. Iwan w dyskusji z Aloszą o istocie utopii uświadamia swemu rozmówcy, iż czyn taki nie może odbyć się bez ofiar, bez naruszenia wolności jednostki. Może w celu osiągnięcia ogólnego szczęścia: "należy zadrzeć tylko jedną, drobną istotkę, choćby to biedne dziecko, które biło się piąstkami w pierś, i na jego nie pomszczonych łzach zbudować ów gmach - powiedz, czy zgodziłbyś się za taką cenę zostać budowniczym, mów prawdę, nie kłam!"¹⁹. Pisarz sygnalizuje w przytoczonym fragmencie utworu sytuację dość paradoksalną. Utopia, która winna dążyć do uszczęśliwienia całego społeczeństwa, unieszczęśliwia zarazem pojedynczego człowieka. Zniewala go swoim uniformizmem i schematyzmem, często powstaje na zgliszczach jego własnego prywatnego szczęścia. Sąd sformułowany przez autora *Biesów* wyraża protest przeciwko przedmiotowemu traktowaniu człowieka w "idealnych" warunkach. Wspomniane utwory Dostojewskiego zawierają wiele elementów charakterystycznych dla klasycznej utopii negatywnej, nie stanowią jednak ich naczelnego problemu. Są traktowane w sposób okazjonalny. Antyutopia jako gatunek literacki pojawia się w rosyjskiej literaturze doby romantyzmu, a opowiadanie Odojewskiego *Miasto bez nazwy* jest tego dobitnym przykładem. Autor poddaje w nim krytyce utopijną

koncepcję ustroju społecznego stworzoną przez Jeremiego Benthama /1748-1832/, angielskiego filozofa, prawnika i ekonomistę. Jego teoria zapoczątkowała nowy system filozoficzny - utylitaryzm, w myśl którego wartością nadrzędną i celem samym w sobie jest korzyść. Ów pożytek jednostki czy też społeczeństwa powinien stanowić najwyższy cel moralny postępowania ludzi, zaś dążenie do dobra własnego winno sprzyjać pomnożeniu dobra społecznego. Wspomniana doktryna oscylowała wokół różnorodnej problematyki, formułowała program polityczno-społeczny, prezentowała własną filozofię i etykę. Bentham stworzył specyficzną ideologię, głosił radykalne jak na owe czasy hasła programowe, nie licząc się jednak z obiektywnymi możliwościami rozwoju historycznego i społecznego ludzkości.

Benthamowska teoria znana była w ówczesnym czasie w Europie; Francja i Rosja należały do pierwszych państw na kontynencie europejskim, w których idee Benthama znalazły wielu zwolenników. W imperium rosyjskim wśród sympatyków nowej koncepcji angielskiego filozofa znalazły się tak znane osobistości, jak Aleksy Sałtykow, książę Adam Czartoryski, Michał Sperański czy Wiktor Koczubej. Ostatni z wymienionych był członkiem Tajnego Komitetu powołanego przez Aleksandra I w celu przygotowania reform państwowych. Koczubej pragnął ich dokonać zgodnie z założeniami koncepcji Benthama.

Prezentowana zaś utopia angielskiego utylitarysty została zrealizowana w płaszczyźnie literackiej. Dokonał tego właśnie książę Odojewski w opowiadaniu *Miasto bez nazwy*. Krytykę Benthama i jego teorii przedstawia pisarz w duchu romantycznym. "Angielski utylitarysta był dla Odojewskiego postacią symboliczną, uosobnieniem kramarskiej kalkulacji i egoizmu wieku industrialnego"²⁰. Toteż omawiany utwór posiada wyraźnie charakter antyutopijny. Dostrzegamy go zarówno w zakresie prezentowanych treści, jak i środków artystycznych. Autor opowiadania *Miasto bez nazwy* przedstawia historię społeczeństwa żyjącego zgodnie z zasadami Benthama na nowo zagospodarowanej ziemi. Nie podaje dokładnego miejsca i czasu opisywanych wydarzeń. Swą opowieść rozpoczyna od opisu ruin i niedostępnych skał, na których przypadkowi wędrowcy spotykają wiodącego pustelnicze życie człowieka. Ów tajemniczy nieznajomy pełni funkcję narratora w utworze. Opowiada zainteresowanym podróżnikom historię miasta, jak się później okazuje, będącą historią jego ojczyzny. Cała opowieść ma charakter retrospektywny. Nieznajomy na początku swej relacji zaznajamia słuchaczy z postacią Benthama i jego utopijną teorią utylitaryzmu. Opowiada o grupie artystów, kupców i rzemieślników będących zwolennikami Benthama, którzy zdecydowali się wyprzedać majątki i wyemigrować w poszukiwaniu szczęścia, dobrobytu i bogactwa na bezludną wyspę. W krótkim czasie nowo zaludniona ziemia stała się kwitnącą

kolonią, a w jej centrum wybudowano pomnik Benthama i wryto na nim złotymi literami słowo: "Korzyść". Mijały lata. Mieszkańcy wyspy żyli szczęśliwie, spokojnie i dostatnio. Część z nich, przywiązana do wiary swych przodków, postanowiła wybudować kościół. Propozycja ta wywołała spór między Benthamitami. Ostatecznie kościół wybudowano, by w nim przypominać mieszkańcom miasta, iż korzyść jest jedynym celem i sensem wszystkich ludzkich poczynań. Kolonia kwitła. Wkrótce niektórzy z artystów w trosce o rozwój duchowy mieszkańców wyspy postanowili stworzyć teatr. Benthamicy sceptycznie odnieśli się do tego pomysłu. Po długich sporach zdecydowano jednak, że teatr zostanie otwarty. Jedynym zaś jego zadaniem będzie propagowanie wśród mieszkańców Benthamii hasel utilitarnych. Mijały kolejne lata. W imię własnej korzyści wyznawcy teorii Benthama zawładnęli okolicznymi koloniami, uczyniwszy ze swych sąsiadów niewolników. By pomnażać swe bogactwo, Benthamicy postanowili podbijać coraz to odleglejsze ziemie. Wśród kupców wizja kolejnej wojny wzbudziła jednak falę protestów, wiązała się bowiem ze stratą upragnionych zysków. Kraj podzielił się na dwie części - jedna opowiedziała się za wojną z cudzoziemcami, druga podpisała z nimi umowę handlową. Rozbicie państwa ujemnie wpłynęło na jego rozwój gospodarczy. Każda z podzielonych części Benthamii, każde miasto, każdy mieszkaniec myślał jedynie o własnej korzyści. Na skutek takiej polityki jedni z Benthamitów stali się bogaczami, inni zaś nędzarzami. Nikt nie chciał zrezygnować z części choćby swego majątku dla dobra ogółu. Zamykano teatry, biblioteki, fabryki, warsztaty pracy. Benthamicy całkowicie odwrócili się od nauki, sztuki, kultury, religii, ponieważ nie przynosiły one zysków materialnych. W tym czasie w jednym z miast Benthamii pojawił się człowiek w żałobnym odzieniu i począł jako prorok nawoływać ludzi do pokuty i rezygnacji z egoistycznego trybu życia. Policja w pośpiechu zaprowadziła go do domu dla umysłowo chorych. Słowa nieznanego okazały się jednak prorocze. Niebo pokryły ciemne chmury. Nad Benthamią zapanowała zgroza. Wiele miast spłonęło od błyskawic, inne zniszczył wulkan. Tysiące Benthamitów straciło życie. Ci, którzy pozostali, by przeżyć, z kawałków zastygłej lawy wykonywali kolczyki, pierścionki i inne ozdoby. Później sprzedawali je prawie za darmo cudzoziemcom. I tak minęło kilka kolejnych stuleci. A w podupadłym państwie toczyły się ciągle kłótnie o władzę między poszczególnymi grupami społecznymi. Kryzys gospodarczy pogłębiał się, a obdarci Benthamicy wiedli spory jedynie na temat władzy i dziennego utrzymania. Na domiar złego przyszły straszne trzęsienia ziemi, powaliły one ostatecznie pomniki świetności Benthamii, zasypały je popiołem. Z czasem porosła je trawa i mech. Mieszkańcy kolonii uciekli do lasów, gdzie wiodąc życie koczownicze całkowicie zdziczeli. Nazwa zaś tego miasta została wymazana z kart historii i pamięci ludzkiej. Taką relację o bez-

imiennym mieście przekazał tajemniczy nieznajomy wędrowcom, a jego opowieść dała początek rozważaniom filozoficznym Odojewskiego na temat istoty utylitaryzmu.

Rosyjski myśliciel w opowiadaniu *Miasto bez nazwy* polemizuje z teorią Benthama. Zdaniem autora utworu same założenia teorii korzyści są z gruntu złe, fałszywe i skazane na niepowodzenie. Środkiem do zdemaskowania utopijnej doktryny Benthama stała się właśnie literatura antyutopijna. *Miasto bez nazwy* na tle zasygnalizowanej problematyki stanowi ważne ogniwo w rozwoju procesu historycznoliterackiego. Wzbogaca ono koncepcję utopii i antyutopii w elementy typowo romantyczne. Pojawiają się jednak w tym utworze motywy świadczące o zachowaniu tradycji gatunku. W opowiadaniu książkę Odojewski odwołuje się do klasycznej utopii miejsca w ujęciu More'a - bezludnej wyspy zwanej Benthamią, i na jej podstawie tworzy katastroficzny obraz antyutopijny miasta. Podobnie jak inne utwory reprezentatywne dla tego gatunku opisuje pseudoidealny ustrój społeczno-polityczny. Utwór Odojewskiego posiada wyznaczniki charakterystyczne dla antyutopii jako gatunku. Prezentuje swoisty dydaktyzm poprzez sposób ukazania złego modelu społecznego - utopii Benthama. Ujawnia jej nierealność, jednostronność, niemożność egzystencji w realnym świecie. Stanowi on jednocześnie całościowy artystyczny obraz, podobnie jak wspomniana uprzednio *Podróż do Ziemi Ofirskiej* Szczerbatowa. W opowiadaniu zauważalne są związki pisarza z tradycją kultury zachodniej. Forma cyklu *Nocy rosyjskich*, a w tym zamieszczonego interesującego nas utworu, nawiązuje do *Dekameronu* Boccaccio /rozmawiający i filozofujący Faust i jego przyjaciele/.

Problematyka sygnalizowana w utworze ma charakter interdyscyplinarny /pojawiają się w nim elementy filozofii, socjologii, etyki, psychologii, polityki, ekonomii politycznej/. Zjawisko to winniśmy rozpatrywać ściśle w kategoriach romantycznych. "Owa encyklopedyczność wyrażała świadomy sprzeciw wobec nadmiernej specjalizacji, dążenie do odbudowania żywej jedności" przedmiotu wiedzy²¹. Zdaniem Odojewskiego właśnie wiek XIX zmierzał ku ponownej integracji pracy umysłowej²². W opowiadaniu dostrzegamy wiele cech romantycznych w realizacji antyutopii. Autor posługuje się określonymi środkami artystycznego wyrazu. Upadłe miasto to symbol niespełnionych nadziei, a zarazem miejsce zapomniane, zniszczone, ale i tajemnicze. "Przed nami ukazał się dziwny obraz. Urwisko było usiane odłamkami kamieni, które swym kształtem przypominały ruiny" /s.64/. W tych tajemniczych zgliszczach możemy doszukać się kolejnego symbolu. Jest nim zburzony pomnik Benthama, którego teorie w ostateczności doprowadziły do samounicestwienia Benthamii. Utwierdza nas w tym przekonaniu fragment opowiadania, kiedy to ostatni z potomków sławnej niegdyś kolonii

“w zabobonnym strachu klękali przed kamieniem, który pozostał po pomniku Benthama, traktując go jako starożytne bóstwo, i przynosili mu na ofiary jeńców, zdobytych w bitwie z innymi, równie dzikimi plemionami” /s.71/.

Rola przyrody w utworze ma także charakter symboliczny. Benthamici, żyjąc wbrew naturze, w miarę rozwoju cywilizacji burzą pierwotną harmonię między człowiekiem a otaczającym go światem. Odojewski twierdzi, iż utracili oni w sobie ów instykt - irracjonalną siłę duchową, która umożliwiłaby im przyszłe odrodzenie²³. Utopijna cywilizacja zaprezentowana w opowiadaniu przyczynia się do samounicestwienia, zbuntowana natura /burze, wulkan, trzęsienia ziemi/ jedynie dopełniają tego dzieła, czyniąc je w oczach czytelnika bardziej obrazowym - katastroficznym. Przyczyną upadku cywilizacji “jest racjonalizm, nadmierny rozwój analizy i wreszcie, jako skutek powyższego, materialistyczny i industrialny charakter XIX wieku”²⁴. *Miasto bez nazwy* stanowi protest rosyjskiego filozofa przeciwko apodyktyczności racjonalizmu i materializmu w świecie. Opisywana zaś przez niego cywilizacja żyje właśnie w myśl tych zasad: “W Benthamii każda czynność, każda myśl, zajęcie, zjawisko mierzone było w kategoriach użyteczności i utożsamiane w sposób mechaniczny z dobrem” /s.64/. Głoszona teoria użyteczności zrodziła w mieszkańcach Benthamii egoizm, który w ostateczności przyczynił się do ich samounicestwienia: “Wszystkie pojęcia w społeczeństwie przemieszały się, słowa zmieniły znaczenie, korzyść społeczna wydawała się tylko marzeniem, egoizm był jedynym świętym prawem życia” /s.64/.

Cechą romantyczną utworu jest także filozoficzna refleksja nad przyszłością. Przekonanie o jedności świata duchowego i materialnego jest także na wskroś romantyczne. Benthamici hołdujący jedynie dobrom materialnym, nie dbający zupełnie o rozwój duchowy, skazani są na zagładę. Zgodnie z założeniami romantycznymi sfera duchowa i materialna społeczeństwa, a w tym pojedynczego człowieka winna rozwijać się w sposób harmonijny. A w Benthamii przecież: “Nauki i sztuka zamilkły zupełnie, nie było nowych odkryć, wynalazków, udoskonalień” /s.69/. Nie dbano o wykształcenie: “Młody Benthamita od dzieciństwa, ze starożytnych podań, opowiadań matki uczył się tylko jednej nauki - jak unikać praw boskich i ludzkich, patrzeć na nie tak, jak na jeden ze środków do osiągnięcia jakiegokolwiek prywatnej korzyści” /s.68/. Egoizm zawładnął duszą i sercem mieszkańców Benthamii, całkowicie ich zniewolił. A wolność człowieka dla romantyka była wartością nadrzędną. Owo zniewolenie zabiło w Benthamitach indywidualizm, subiektywizm, wolnego ducha twórczego. Przyczyniło się do uniformizacji społeczeństwa. Opisywana cywilizacja zatraciła przy tym dążność do samopoznania, zignorowała rolę intuicji. I musiała w ostateczności zapłacić za to najwyższą karę.

Tych kilka uwag poczynionych na temat opowiadania Odojewskiego *Miasto bez nazwy* przekonuje nas, iż utwór ten stanowi antyutopię romantyczną. Autor rysuje przed czytelnikiem przewidywaną totalną katastrofę społeczeństwa i pojedynczego człowieka. Jego opowiadanie stanowi filozoficzną refleksję nad przyszłością, nad sensem i celem ludzkiego istnienia. Jest jednocześnie manifestacją potrzeby lepszego świata dla dobra ludzkości, próbą uświadomienia czytelnikowi zagrożeń cywilizacyjnych czyhających w nieczyszczalnych ideałach społecznych.

PRZYPISY

- 1 П. Н. Сакулин: Из истории русского идеализма. В. Ф. Одоевский, т. I, ч. II. Москва 1913 с. 212-213 /przekład mój - B.T./.
- 2 Е. А. Маймин: Владимир Одоевский и его роман *Русские ночи*, /В:/ В. Одоевский: *Русские ночи*. Ленинград 1975 с. 262 /przekład mój - B. T./.
- 3 A. Walicki: Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu. Warszawa 1973 s. 122.
- 4 В. Ф. Одоевский: *Русские ночи*. Ленинград 1975 с. 16 /przekład mój - B. T./.
- 5 J. Szacki: Spotkania z utopią. Warszawa 1980 s. 10.
- 6 J. Szacki: op. cit., s. 11.
- 7 Wspomina o tym R. Łuźny /Idee utopizmu społecznego w dawnej literaturze rosyjskiej, *Przegląd Humanistyczny* 1978 nr 1 s. 93/.
- 8 Pojawiły się socjalistyczne utopie powieściowe typu *Podróż do Ikarii* Etienna Cabeta /1840/, *Wieści znikąd* /1891/ Williama Morrisa, powieści o charakterze fantastyczno-naukowym i podróżniczym Juliusza Verne'a, Louisa Stevensona itp. Do klasyki literatury utopijnej XIX i XX wieku winniśmy zaliczyć: *Na białym kontu* Anatola France'a czy choćby bardziej nam bliską "wizję szklanych domów" Cezarego Baryki z *Przedwiośnia* /1925/ Stefana Żeromskiego.
- 9 Uwagę tę sformułował R. Łuźny /Idee..., s.92/.
- 10 Tamże, s. 93.
- 11 Tamże, s. 93.
- 12 Tamże, s. 97.
- 13 R. Łuźny: *Podróż do Ziemi Ofińskiej* księcia Michała Szczerbatowa, czyli rzecz o tym, jak oświeceniowa utopia idealną społeczność ludzką przedstawiała, /W:/ G. Porębina /red./: *Idea pracy w literaturze rosyjskiej*. Katowice 1980 s. 13.
- 14 Tamże, s. 18-19.
- 15 Obrazy utopijne w rosyjskiej literaturze, zdaniem R. Łuźnego, prezentowane są przez autorów wizji wiejskiego, chłopskiego społeczeństwa i państwa: Lwa Tołstoja, Mikołaja Złatowratskiego, pisarzy związanych z ideologią i ruchem narodnickim /Gleb Uspienski, Paweł Stepniak-Krawczyński/, twórców powieści naukowo-fantastycznych wieku XX, i to zarówno przedrewolucyjnych /Aleksander Bogdanow/, jak i z okresu radzieckiego /Leonid Leonow, Iwan Jefremow/.
- 16 J. Szacki: *Spotkania...*, s. 153.
- 17 W wieku XIX pojawia się antyutopia fantastyczna o charakterze powieści - ostrzeżenia, do których można zaliczyć *Wehikuł czasu* /1865/ George'a Wellsa, *Napoleona z Notting Hill*

ratury antyutopijnej to: *Nowy wsparłaty świat* /1932/ Aldousa Leonarda Huxleya, *Rok 1984* /1949/ George'a Orwella czy *Pożeganie Jesieni* /1927/ Stanisława Ignacego Witkiewicza.

W rosyjskiej literaturze powieść antyutopijna XX wieku to Jewgienija Zamiatina *My*.

¹⁸ F. Dostojewski: *Notatki z podziemia*, /W:/ Gracz. Opowiadania 1862-1869. Warszawa 1964 s. 74-75.

¹⁹ F. Dostojewski: *Bracia Karmazow*, t. I. Warszawa 1978 s. 298.

²⁰ A. Walicki: *W kręgu...*, s. 65.

²¹ A. Walicki: *op. cit.*, s. 64.

²² *Tamże*, s. 64.

²³ A Walicki: *Rosyjska filozofia...*, s. 123.

²⁴ *Tamże*, s. 123.

УТОПИЯ И АНТИУТОПИЯ В РАССКАЗЕ ВЛАДИМИРА ОДОЕВСКОГО *ГОРОД БЕЗ ИМЕНИ*

Резюме

Проблема художественного изображения утопии и антиутопии в рассказе В. Одоевского *Город без имени* рассматривается в настоящей статье на фоне истории развития европейской общественно-политической мысли XIX века и мировой, в особенности русской, традиции литературы этого жанра.

Утопией в произведении является теория пользы английского экономиста эпохи просвещения - Иеремии Бентама /1748-1832/. Его социальный идеал становится для автора рассказа объектом сатиры, следовательно, преобразуется из утопии в антиутопическое художественное воплощение. Одоевский изображает опасные, пагубные и непредвиденные последствия, связанные с построением общества, организованного по социальной модели Бентама.

Направление против рационалистических идилий английского экономиста, данное автором, проводится с точки зрения романтика. В настоящей статье романтический подход автора рассказа отмечается также в способе и методах художественного представления утопии и антиутопии.

Картина придуманного будущего, представленная автором, это своего рода корректив утопии, своеобразная попытка пересмотреть бентамовское материалистическое представление общества.